

تحلیل مقایسه‌ای بسیج منابع در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی ایران با استفاده از مدل بسیج چارلز تیلی

احسان فرهادی*

عباس کشاورز شکری**، علی مرشدی‌زاد***

چکیده

در مقاله حاضر، با توسل به نظریه بسیج منابع چارلز تیلی، به شناسایی فرآیند بسیج در دو انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی ایران پرداخته شده است. در واقع، پرسش اصلی پژوهش آن است که بسیج منابع در دو انقلاب مشروطه و اسلامی، بر اساس الگوی نظری چارلز تیلی چگونه صورت گرفته است؟ روش پژوهش تاریخی - مقایسه‌ای و همچنین روش تحلیل اسنادی است.

بر پایه پرسش‌های مستخرج از مدل نظری مورد استفاده، تفاوت‌ها و تشابهات این دو انقلاب را شناسایی کرده که اهم تفاوت‌های این دو انقلاب در ایدئولوژی بسیج و رهبری این دو انقلاب و اصلی‌ترین تشابهات دو انقلاب در وضعیت سرکوب/ تسهیل انقلابیون از سوی حکومت، همچنین وضعیت قدرتمند گروه‌های انقلابی در برابر وضعیت ضعیف حکومت‌های قاجاری و پهلوی دوم خلاصه می‌شود.

کلیدواژه‌ها: انقلاب مشروطه، انقلاب اسلامی، بسیج منابع، تیلی.

۱. مقدمه

انقلاب منازعه‌ای سیاسی برای تصرف قدرت حکومتی است که در آن گروه‌های درگیر

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) eh.farhadi@gmail.com

** دانشیار علوم سیاسی، دانشگاه شاهد keshavarz@shahed.ac.ir

*** استادیار علوم سیاسی، دانشگاه شاهد alimorshedizad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۳۰

برای کسب قدرت، عمدتاً خارج از دستگاه مستقر قدرت برمی‌خیزند و در آن بخش عمده‌ای از جمعیت به گونه‌ای مؤثر شرکت می‌کنند (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۵-۷۶). وضعیت انقلابی شرایطی است که مشخصه اصلی آن حاکمیت چندگانه است (پناهی، ۱۳۸۹: ۲۴۹). در این وضعیت است که گروه‌های اجتماعی می‌توانند به سازماندهی و بسیج منابع تحت اختیار خود مبادرت ورزند. علاوه بر این، ذیل این وضعیت، جمعیت یک منطقه در مقابل انتخاب‌گزینه‌های مختلف قرار می‌گیرند و بر مبنای انتخاب خویش، وارد منازعه سیاسی (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۵) می‌شوند.

یکی از عوامل مؤثر در تبدیل وضعیت انقلابی به جنبش انقلابی، یا به تعبیر دیگر، تبدیل وضعیت حاکمیت چندگانه به حاکمیتی واحد، بسیج منابع و عوامل مربوط به آن است که توسط گروه‌های معارض در شرایط حاکمیت چندگانه صورت می‌پذیرد. گروه‌های مبارز انقلابی باید مجموع منابع بسیج‌شونده در اختیار خود را برای تبدیل وضعیت انقلابی به جنبش انقلابی و به‌دست‌آوردن پیروزی انقلابی بسیج کنند. بنابراین، اگر پس از ایجاد وضعیت انقلابی، حکومت به عنوان دیگر مدعی و دارنده اصلی قدرت در جامعه، فرآیند بسیج‌گری و یا کنش جمعی گروه‌های انقلابی را به طور همه‌جانبه سرکوب کند و یا رهبری جنبش انقلابی نتواند با سازماندهی منسجم موج انقلاب را ساماندهی کرده و از پتانسیل انقلابی نهفته در توده‌ها بهره‌گیرد، احتمال توسعه و پیروزی جنبش انقلابی بسیار اندک (پناهی، ۱۳۸۹: ۲۲۹) می‌شود.

اگر فرض شود در اثر تغییرات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در دو برهه از تاریخ معاصر ایران، یعنی سال‌های قبل از وقوع انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی، وضعیت انقلابی در ایران حاکم بوده‌است، ضرورتاً پیروزی این دو انقلاب پس از یک سال، محصول وضعیت انقلابی جامعه ایران در این دو مرحله نیست، باید دید چه عواملی دست به دست یکدیگر داد تا این بالقوگی به فعلیت رسید (همان: ۲۳۰).

گروه‌های مدعی قدرت برای کسب قدرت و رقم‌زدن ساختار سیاسی و اجتماعی جدید، برای رسیدن به منافع و خواست‌های خویش در این دو انقلاب چگونه و توسط چه منابعی توانستند حاکمیت موجود را سرنگون کرده و به پیروزی انقلابی دست‌یابند؟ پژوهش حاضر با استفاده از مدل بسیج چارلز تیلی، در پی شناسایی و تشخیص چگونگی فرآیند بسیج‌گری گروه‌های مختلف در وضعیت‌های انقلابی در دو برهه تاریخ معاصر ایران است تا بدین پرسش پاسخ دهد که گروه‌های معارض در وضعیت

انقلابی به چه نحو منابع خود را برای تبدیل وضعیت چندگانه به حاکمیتی واحد و پیروزی نهایی بسیج می‌کند.

۱.۱ چهارچوب نظری

در این مقاله از الگوی بسیج (Mobilisation Model) تیلی برای توضیح فرآیند بسیج در انقلاب اسلامی استفاده می‌شود. این مدل متشکل از دو بخش است:

۱.۱.۱ بخش نخست: مدل بسیج

بخش نخست شامل سه متغیر منافع، سازمان و بسیج است.

۱. منافع: امتیازها و دستاوردهای مشترکی است که در نتیجه کنش متقابل یک جمعیت با جمعیت دیگر، عاید اعضای آن جمعیت می‌شود.

۲. سازمان: برای به‌وجود آمدن سازمان فعال سیاسی، باید اعضای سازمان یا بخشی از آنها به منافع سازمان آگاهی یابند و این آگاهی شبکه‌ای از روابط را ایجاد کند. هرچه آگاهی و تعهد اعضای یک گروه به منافع جمعی گروه بیشتر باشد، احتمال به‌وجود آمدن سازمان بیشتر خواهد شد. اندازه و کیفیت سازمان تعیین‌کننده اصلی توان بسیج آن سازمان است. هرچه سازماندهی باکیفیت‌تر و سازمان به لحاظ جغرافیایی سطح بزرگتری را شامل شود، توان بسیج آن بیشتر خواهد بود (پناهی، ۱۳۸۹: ۳۴۰-۳۴۲).

۳. بسیج منابع: کوشش برای دستیابی به هر نوع منبعی است که گروه مدعی برای پیشبرد عمل جمعی خود ضروری بداند، که خود انواعی دارد:

انواع منابع: منابع اجبارآمیز مانند سلاح، نیروی مسلح و فناوری‌های کنترل‌کننده؛ این منابع ابزار تنبیه دیگر انسان‌ها و محدود ساختن بدیل‌های قابل دسترس برای آنهاست. منابع فایده‌مند مانند کالا، خدمات اطلاع‌رسانی و پول منابعی هستند که انسان‌ها دستیابی به آنها را حق خود می‌دانند؛ منابع هنجاری مانند وفاداری‌ها و تکالیف؛ یعنی تعهدات اعضای از جمعیت در قبال دیگر اعضای گروه، خود گروه و آرمان‌های آن (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۰۵؛ تیلور، ۱۳۸۸: ۱۲۴).

انواع بسیج: بسیج منابع به این معناست که سازمان‌ها و گروه‌ها تلاش می‌کنند منابع فوق را هرچه بیشتر در اختیار خود گیرند. انواع بسیج از نظر تیلی عبارت‌اند از:

۱. بسیج تدافعی: که تهدیدی از خارج، اعضای یک گروه را وامی‌دارد که منابع خود را

برای جنگ با دشمن گرد هم آورند تا منافع خود را حفظ نمایند. نمونه‌های این نوع بسیج شورش‌های مربوط به غذا، شورش‌های مالیاتی، تهاجم به کشتزارها، مقاومت در برابر لوایح قانونی است؛

۲. بسیج تهاجمی: که سازمان در واکنش به فرصت‌های پیش‌آمده به جمع‌آوری منابع می‌پردازد تا به منافع جدیدی دست‌یابد. نمونه بسیج تهاجمی، موفقیت مؤسسه کاتولیک اوکانل در گسترش اجباری حقوق کاتولیک‌های انگلیسی و ایرلندی است؛

۳. بسیج تدارکاتی: که سازمان با پیش‌بینی فرصت‌ها و تهدیدهای آینده به انباشت و ذخیره‌سازی منابع می‌پردازد. نمونه این نوع بسیج، اتحادیه‌های کارگری در قرن نوزدهم در اروپا بودند که برای ایام سختی (از قبیل بیکاری، درگذشت نان‌آور خانواده و یا از میان رفتن دستمزد طی دوره اعتصاب) صندوق پولی را تدارک دیده‌بودند (تیلی، ۱۳۸۵: ۱۱۱-۱۱۳).

۲.۱.۱ بخش دوم: مدل بسیج

متغیرهای بخش نخست از مدل بسیج تیلی، که شرح آن آمد، به‌خودی‌خود به کنش انقلابی منجر نمی‌شوند. این مدل فقط ظرفیت موجود درون‌گروهی را برای اقدام نشان‌می‌دهد و به انگیزه یا فرصت آنی موجود برای اقدام نمی‌پردازد. آن دسته از انگیزه‌ها و فرصت‌ها جایگاه خود را در نیمه دیگر مدل بسیج و در مدل جامعه سیاسی می‌یابند. تیلی از عناصر سازنده نیمه دوم مدل که شامل عناصر سرکوب - تسهیل، قدرت و فرصت - تهدید است، به عنوان عناصر برون‌گروهی مؤثر بر کنش جمعی نام می‌برد.

۱.۲.۱.۱ سرکوب و تسهیل: سرکوب هرگونه کنشی توسط گروه دیگر است که هزینه کنش جمعی مدعی را افزایش می‌دهد و کنشی که هزینه کنش جمعی یک گروه را کاهش دهد، شکلی از تسهیل است (همان: ۱۴۹-۱۵۰).

۲.۲.۱.۱ قدرت: قدرت هر حزب «عبارت است از میزان غلبه یافتن منافع آن حزب بر دیگر احزابی که با آنها تعارض دارد» (همان: ۱۷۱).

۳.۲.۱.۱ فرصت و تهدید: فرصت عبارت است از شرایطی که در آن منافع گروه مدعی قدرت مفروض در عین وجود منافع متعارض با آن تحقق می‌یابد. تهدید عبارت است از وجود شرایطی که در آن با بودن ادعاهای سایر گروه‌های رقیب، امکان تحقق منافع گروه مفروض کاهش می‌یابد (همان: ۱۹۶).

۴.۲.۱.۱ کنش جمعی: توان گروه برای کنش جمعی بسته به میزان و مقدار منابعی است

که بسیج کرده است. میزان کنش جمعی نیز تابعی است از منافع مشترک یعنی مزیت‌ها و زیان‌هایی که ممکن است از تعامل با دیگر گروه‌ها حاصل آید؛
- شدت و قوت سازمان یعنی میزان هویت مشترک و ساختار وحدت‌بخش در میان اعضای گروه؛

- بسیج منابع یعنی میزان منابعی که گروه در اختیار دارد (همان: ۱۲۸).
تیلی انقلاب‌ها را ذیل عنوان «خشونت جمعی» بررسی می‌کند. او در کتاب قرن شورشی، از سه نوع کنش جمعی اعتراضی در تاریخ جوامع اروپایی نام می‌برد:
الف) کنش جمعی اعتراضی رقابتی (Competitive): این عمل زمانی صورت می‌گیرد که منابعی مورد ادعای یک گروه، هم‌زمان مورد ادعای گروه‌های دیگر نیز است.
ب) کنش جمعی اعتراضی واکنشی (Reactive): این عمل در واکنش به اقداماتی صورت می‌گیرد که از نظر یک گروه به منزله پایمال‌شدن حقوقشان در نظر گرفته می‌شود؛ مانند شورش‌های مالیاتی و شورش علیه گرانی نان.
ج) کنش جمعی اعتراضی نوظوایی (Proactive): ادعاهایی از سوی یک گروه مطرح شود که قبلاً مطرح نبوده است؛ مانند مشروطه‌خواهی.

۲. شناسایی مؤلفه منافع در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

منافع، سازمان و بسیج عناصر بخش نخست مدل بسیج هستند که در اینجا می‌کوشیم نخست این عناصر در رابطه با انقلاب مشروطه شناسایی شود.

۱.۲ منافع چالشگران انقلابی در انقلاب مشروطه

چارلز تیلی برای شناسایی منافع در بین جمعیت‌ها و گروه‌های مختلف در یک کنش جمعی انقلابی دو گزینه را مشخص می‌کند: «۱. اظهارات و کنش‌های خود جمعیت؛ ۲. تحلیل کلی از روابط میان منافع و موقعیت‌های اجتماعی آنها» (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۲).
قبل از آنکه بر اساس دو گزینه مذکور، منافع کوششگران جنبش انقلابی مشروطه در طول مبارزات انقلابی آنها تعیین شوند، نخست باید گروه‌های مختلف مشارکت‌کننده را در این رخداد شناخته و با توجه به موقعیت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هر گروه، منافع آنها مشخص شوند.

۱.۱.۲ گروه‌های مدعی قدرت در انقلاب مشروطه

انقلاب مشروطه با ائتلاف چندگانه نیروهایی آغاز شد که علمای دینی، اعضای رادیکال جمعیت‌های مخفی، اصلاح‌طلبان مذهبی و غیرمذهبی، فراماسون‌ها، تاجران عمده و جزء، کسبه، محصلان و اصناف را دربرمی‌گرفت (آفاری، ۱۳۷۹: ۴۲). تکمیل همایون و کاتوزیان گروه‌های مختلف مشارکت‌کننده در این واقعه را در پنج دسته مجزا جای می‌دهد: «منورالفکران، عالمان دینی، تاجران و بازرگانان، اصناف (کسبه) و طلاب و محصلان» (تکمیل همایون، ۱۳۸۳: ۲۱؛ کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۶۰). آنچه به‌نظر می‌رسد در بازه زمانی مورد مطالعه این پژوهش، سه گروه عمده انقلابیون: علما و روحانیون، تجار و بازاریان و روشنفکران هستند.

۲.۱.۲ شناسایی منافع مشروطه‌خواهان بر اساس اظهارات آنها

واقعه چوب‌خوردن تجار به سبب گرانی قند از حاکم تهران در نهایت علمای تهران را به این تصمیم رساند که همگی به سمت عبدالعظیم (ع) حرکت نمایند و بست بنشینند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۱۰۱). کسروی مطالبات بست‌نشینان را در هشت مورد ذکر می‌کند:

۱. نبودن عسگر گاریچی در راه قم؛
۲. بازگرداندن حاجی میرزا محمدرضا از رفسنجان به کرمان؛
۳. بازگرداندن تولیت مدرسه خان مروی به حاجی شیخ مرتضی؛
۴. بنیاد «عدالتخانه» در همه جای ایران؛
۵. روان‌گردانیدن قانون اسلام به همگی مردم کشور؛
۶. برداشتن مسیو نوز از سر گمرک و مالیه؛
۷. برداشتن علاءالدوله از حکمرانی تهران؛
۸. کم‌نکردن تومانی دهشاهی از مواجب و مستمری (کسروی، ۱۳۴۹: ۶۷).

دولت‌آبادی بر این موارد، سه درخواست دیگر را هم اضافه می‌کند:

۱. امنیت‌دادن به همراهان ایشان [علما] بعد از آمدن آنها به شهر؛
۲. برداشتن قیمت تمبر دولتی از مستمریات روحانیون؛
۳. تجلیل نمودن از میرزا محمدرضا یکی از علمای کرمان که از طرف حکومت کرمان به او بی‌احترامی شده‌است (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۲۲).

اهم خواسته‌های انقلابیون در نخستین مرحله بسیجگری به شرح زیر است: «۱. عزل نوز از سمت‌هایش در گمرکات و مالیه؛ ۲. عزل علاءالدوله حاکم تهران؛ ۳. تأسیس عدالتخانه» (آفاری، ۱۳۷۹: ۷۹). نخستین دور مبارزاتی چالشگران در هجرت صغری، با صدور فرمان تأسیس عدالتخانه برای پیاده‌سازی قوانین شریعت و تأمین امنیت رعایا و علمای متحصن، با پیروزی چالشگران در برابر حکومت به پایان رسید (مارتین، ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰).

پس از گذشت هشت ماه از اجرانشدن درخواست‌های ملت، علما تصمیم گرفتند به قصد عتبات هجرت کنند، اما در قم متحصن شدند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱: ۷۰). انقلابیون در دومین دور مبارزاتی‌شان، طی یک روند تکاملی، مطالبات جدیدی را از حکومت خواستار شدند: ۱. معاونت علمای مهاجرین به تهران؛ ۲. اطمینان به اینکه احدی را به بهانه نخواهند گرفت و شکنجه نخواهند داد؛ ۳. امنیت مملکت، چراکه امروز کسی دارای مال و جان خود نیست؛ ۴. افتتاح عدالتخانه که از طبقه‌ی علما و تجار سایر اصناف برای رسیدگی در مرافعات شرکت داشته‌باشند؛ ۵. قاتل دو سید بزرگوار را قصاص کنند (کسروی، ۱۳۴۹: ۱۱۰-۱۱۱). پس از تنظیم صورت درخواست‌های پنج‌گانه مذکور و همچنین انتشار خبر آن در جامعه، مشروطه‌خواهان آخرین مطالبات خود را توسط نمایندگان‌شان به شرح زیر، راهی دربار کردند:

۱. بازگشت علما و مهاجرین به تهران؛ ۲. عزل شاهزاده عین‌الدوله از صدارت؛ ۳. افتتاح مجلس شورای ملی؛ ۴. قصاص قاتلین شهدای وطن؛ ۵. تبعیدشدگان به تهران بازگردند (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۳۷۶؛ کسروی، ۱۳۴۹: ۱۱۲-۱۱۳).

۲.۲ منافع چالشگران انقلابی در انقلاب اسلامی

قبل از بررسی منافع گروه‌های انقلابی در انقلاب اسلامی، برای روشن‌شدن هرچه بیشتر بحث، ابتدا گروه‌های انقلابی یا مخالف رژیم بسیار گذرا معرفی می‌شوند و سپس منافعشان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۲.۲ گروه‌های مدعی قدرت در انقلاب اسلامی

به طور کلی، مهم‌ترین چالشگران را در انقلاب اسلامی طبقه‌ی متوسط سستی (بازاریان و روحانیون)، طبقه‌ی متوسط جدید (روشنفکران، دانشگاهیان) و کارگران صنعتی تشکیل می‌دادند (کشاورز و فرهادی، ۱۳۹۰: ۱۰۷).

۲.۲.۲ شناسایی منافع گروه‌های انقلاب اسلامی بر اساس اظهارات آنها

در اینجا، به بررسی اظهارات گروه‌های انقلابی می‌پردازیم. در فاصله‌ی زمانی بین اردیبهشت ۱۳۵۶ تا خرداد ۱۳۵۷، بعد از یک دوره سکوت ۱۵ ساله پس از قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، ۵۳ حقوقدان اعتراضات خود را به طور علنی با فرستادن نامه‌ی سرگشاده‌ای به کاخ سلطنتی اعلام می‌کنند. آنها در نامه‌ی فوق خواستار مداخله‌نکردن دولت در امور قضایی و همچنین تشکیل

یک کمیته ویژه برای حفظ و حمایت از قوه قضائیه در برابر قوه مقننه می‌گردند. پس از ارسال این نامه، رهبران جبهه ملی، طی نامه‌ای خواسته‌هایی از قبیل «ترک استبداد، احترام به قانون اساسی، رعایت اعلامیه جهانی حقوق بشر، لغو نظام تک‌حزبی، دادن آزادی مطبوعات و اجتماع، آزادی زندانیان سیاسی، دادن اجازه بازگشت به تبعیدی‌ها و برقراری حکومتی برخوردار از اعتماد عمومی و مراعات‌کننده قانون اساسی» را مطالبه می‌کنند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۱۹).

در نخستین مرحله آغاز اعتراضات چهل نفر از روشنفکران شامل شاعران، نویسندگان، اساتید دانشگاه در نامه‌ای به هویدا، نخست‌وزیر وقت، با توجه به نوع و حوزه فعالیتشان در امور فرهنگی پایان‌دادن به سانسور، سرکوب فعالیت‌های فرهنگی، روشنفکری و هنری و آزادی زندانیانی را که به جرم خواندن کتاب‌های ممنوع در بند هستند، خواستار شدند (همان: ۶۳۰). ۶۴ حقوقدان برجسته طی بیانیه‌ای قاطع، ۵۴ قاضی با فرستادن نامه‌ای به دیوان عالی کشور و همچنین ۲۹ نفر از رهبران جبهه ملی در نامه‌ای به دبیر کل سازمان ملل، اعتراضات مطالبات خود را که همگی آنها حول محور اجرای قانون اساسی و داشتن آزادی‌های فردی و جمعی می‌چرخید، اعلام کردند. جمعی از طلاب و محصلان مدارس حوزه علمیه قم که یک انجمن آموزشی را تشکیل داده بودند، تقاضاهای خود را به شرح زیر اعلام داشتند:

بازگشت امام خمینی، پایان‌دادن به سانسور، بازگشایی مدرسه فیضیه و دانشگاه تهران — که هر دو به دنبال اعتراضات اخیر دانشجویان بسته شده بودند — آزادی مطبوعات و اجتماعات، انحلال حزب رستاخیز، استقلال قوه قضائیه، حمایت از بخش کشاورزی، اعمال حاکمیت راستین ایران و پایان‌دادن به رابطه با قدرت‌های امپریالیستی را خواستار شدند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۲۱-۶۲۲).

در این مرحله از مبارزات، که تشکل‌های سیاسی قدیمی‌تر همچون جبهه ملی و حزب توده دوباره بازسازی می‌شوند، خواسته‌ها رنگ و بوی سیاسی پیدامی‌کند. بررسی بیانیه و نامه‌هایشان نشان‌دهنده گروهای روشنفکری و روحانیت تحت فشارها و سرکوب‌گری‌های سیاسی که رژیم طی ۱۵ سال، تمام مجاری و مراکز مشارکت گروه‌های اپوزسیون را بسته بود، حول محور مسائلی همچون انحلال ساواک، محاکمه غیرنظامیان در دادگاه‌های مدنی، آزادی زندانیان سیاسی، بازگشت تمام تبعیدی‌ها به کشور، پایان‌دادن به سانسور، آزادی و حق تشکل به احزاب و گروه‌های سیاسی، اصناف و اتحادیه‌ها، برقراری

دموکراسی واقعی، کسب استقلال راستین ایران در امور خارجی و مانند اینها دور می‌زند (بازرگان، ۱۳۶۳: ۲۷).

۳. شناسایی سازمان‌های انقلابی در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۳ شناسایی سازمان‌های انقلابی در انقلاب مشروطه

آغاز فعالیت‌های سیاسی به صورت سازمانی در قالب احزاب و نهادها یا گروه‌های سازمان‌یافته در ایران، با سیر تحول انقلاب مشروطیت و تأسیس مجلس شورای ملی هم‌پسته بوده‌است. دقیقاً، همراه با پیروزی جنبش مشروطه برای نخستین‌بار، احزاب یا نهادهای سیاسی به صورت رسمی به وجود آمده، شکل گرفته و با مرام و منش‌های خاص خود اقداماتی سازمانی برای رسیدن به مقاصدشان انجام دادند. بنابراین، در مبارزات مشروطه احزابی چون اتفاق و ترقی ترکیه در ایران وجودداشت تا رهبری انقلاب را به دست گیرد؛ فقط تعدادی انجمن‌های مخفی وجودداشتند که زمان پیدایی آن‌ها به اواخر سلطنت ناصرالدین شاه و اوایل زمامداری مظفرالدین شاه بازمی‌گشت (اتحادیه، ۱۳۶۱: ۵۳).

گرچه برخی از آنها دارای مرام‌نامه و تشکیلات تا حدی منظم بودند، نام یک سازمان یا تشکل سیاسی همچون نهادهای سیاسی مدرن را نمی‌توان بر آنان گذارد، زیرا این انجمن‌ها از ایدئولوژی خاصی پیروی نمی‌کردند (لمبتون، ۱۳۴۵: ۷۳). در دهه قبل از انقلاب مشروطه، انواع جمعیت‌های سیاسی و فرهنگی در ایران تشکیل شد که ایده‌های اولیه اصلاحات و حکومت مشروطه برای نخستین‌بار در این جمعیت‌ها مطرح شد؛ مدارس جدید، کتابخانه‌های عمومی، اتحادیه‌های تاجران نمونه‌هایی از این مجامع به‌شمار می‌روند (آفاری، ۱۳۷۹: ۶۳). با توجه به تعریف تیلی از سازمان و اقدامات آن در یک کنش جمعی، در مشروطه سه سازمان یا جمعیت شامل جامع آدمیت، انجمن ملی (کمیته انقلابی) و انجمن مخفی تا حد زیادی به این تعریف نزدیکی دارند.

۲.۳ شناسایی سازمان‌های انقلابی در انقلاب اسلامی

با توجه به تعریف و بیان مؤلفه‌های یک سازمان از سوی تیلی، عمده‌ترین سازمان‌های انقلابی در دوره انقلاب اسلامی عبارت‌اند از:

الف) سازمان‌های سیاسی - مذهبی فعال دهه چهل تا اوایل پنجاه: جبهه ملی و نهضت آزادی ایران (منصوری، ۱۳۷۸: ۶۵)؛ هیئت‌های مؤتلفه اسلامی (جعفریان، ۱۳۸۱:

۱۹۱؛ حزب ملل اسلامی (دایرةالمعارف انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹: ۱۰۰/۲ و ۱۰۱)؛ جریان‌های انجمن‌های اسلامی (بازرگان، ۱۳۶۳: ۲۰-۲۱؛ سید ناصری و ستوده، ۱۳۷۸: ۴۹۲؛ جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۲۴)؛ سازمان مجاهدین خلق (شعبان، ولی‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۴۱).

ب) سازمان‌ها و گروه‌های سیاسی - مذهبی فعال در آستانه انقلاب اسلامی: گروه امت واحده (تاریخچه گروه‌های تشکیل‌دهنده ...، ۱۳۶۰: ۳۰-۵۰)؛ گروه منصورون (تاریخچه گروه‌های تشکیل‌دهنده ...، ۱۳۶۰: ۵۳-۶۱)؛ گروه فلق (امجدی، ۱۳۸۳: ۱۰۵)؛ گروه فلاح (لطیفی، ۱۳۸۲: ۲۰)؛ گروه بدر (سعیدی، ۱۳۸۵: ۲۰۰)؛ گروه صف (براتی، ۱۳۷۵: ۴۵-۴۶).

ج) تشکل‌ها و یا گروه‌های غیرسازمانی: مساجد و حسینیه‌ها و ... (کرباسچی، ۱۳۷۱: ۴۷۰-۵۰۰).

۴. بسیج منابع در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۴ انواع منابع در انقلاب مشروطه

۱.۱.۴ منابع اجبارآمیز در انقلاب مشروطه

بنا بر اسناد تاریخی، مشروطه‌خواهان طی هشت ماه مبارزه‌شان، از تحصن حضرت عبدالعظیم (ع) تا اعطای فرمان مشروطیت، در پی بسیج یا گردآوری وسایل اجبارآمیز نبودند. در جایی از منابع موجود، مطلبی که حکایت از مواردی همچون خریداری، تهیه و یا واردکردن سلاح، مسلح‌سازی مبارزان و حتی طراحی راه‌های مقابله خشونت‌آمیز در مقابل سرکوبگری نیروهای دولت جایی داشته‌باشد، دیده نمی‌شود. گواه این ادعا این نقل قول از ملک‌زاده است:

رهبان ملیون در آن زمان روحانیون بودند و آنها به کلی با خون‌ریزی و جنگ مخالف بودند و عقیده داشتند مقصودی را که در پیش گرفته‌بودند، از راه مظلومیت و ناله و فریاد و تحصن به دست بیاورند (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۳۶۸)؛

و همچنین اینکه در واقعه مسجد جامع که در نهایت به هجرت کبری و تحصن در سفارت منجر شد، وقتی مردم با نقش سید حسن مواجه شدند، خدمت علما رسیده و گفتند: «اذن جهاد بدهید اقلاً این سربازها را دفع و علاج کنیم، آقایان جلوی مردم را گرفته و اذن دفاع ندادند» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۲۴۵).

۲.۱.۴ منابع فایده‌مندانه در انقلاب مشروطه

به طور کلی، مسئولیت تأمین کالاها و پول در جنبش به عهده تجار یا بازرگانان بود و روشنفکران اطلاع‌رسانی از طریق روزنامه‌ها و شب‌نامه‌ها را تأمین می‌کردند.

مخارج این حوزه را دو نفر وکیل خرج بودند. یکی حاج محمدتقی بنکدار و یکی دیگر برادرش حاج حسن، که این دو برادر متقبل شدند مخارج آقایان را بدهند. از هر جا که پول می‌رسید جمع بر این دو برادر می‌شد. لکن آنچه نگارنده دیده و دانسته است، این است که مخارج نهار و شام و ضروریات یومیه از قبیل قلیان و سیگار و چتی و چای با تجار بود که نزد این دو برادر مزبور جمع می‌شد و آنها خرج می‌کردند (همان: ۱۰۴).

کسروی و دولت‌آبادی هم این گفته ناظم‌الاسلام را تأیید می‌کنند (کسروی، ۱۳۴۹: ۶۵؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ۲/ ۷۲). تجار مخارج پناهندگان در سفارت و مهاجران را در قم همچون نوبت قبل در حضرت عبدالعظیم (ع)، پرداخت می‌کردند (کسروی، ۱۳۴۹: ۱۱۰؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۲۷۴؛ ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۳۷۴).

۳.۱.۴ منابع هنجاری (وفاداری‌ها و تکالیف) در انقلاب مشروطه

در انقلاب مشروطه، تجار به عنوان اصلی‌ترین گروه ارائه‌کننده منابع فایده‌مندانه هرچند خود حضور مستقیم در جنبش نداشتند، در راستای پیروزی جنبش از هیچ حمایتی دریغ نمی‌کردند (کسروی، ۱۳۴۹: ۶۵؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۲۶۳). هاشم محیط مافی که خود از ناظرین اتفاقات آن عصر است، ضمن بیان وقایع بست‌نشینی در سفارت، به نکته‌ای اشاره دارد که وسعت تعهد و وفاداری تجار را در ارائه منابع می‌رساند (محیط مافی، ۱۳۶۳: ۹۶).

۲.۴ انواع منابع در انقلاب اسلامی

۱.۲.۴ منابع اجبارآمیز در انقلاب اسلامی

در انقلاب اسلامی، منابع اجبارآمیز در حد فاصل مبارزات انقلابیون طی یک سال چالشگری، جایگاه درخور ذکری ندارند.

میزان مشارکت گسترده توده‌ها از آن رو پیروزی انقلاب را تضمین کرد که مردم با انضباط خاصی از شگردهای غیرخشن و عدم توسل به زور استفاده می‌کردند، هرچند سرکوب‌خشن رژیم موجب کشته‌شدن ده تا ۱۲ هزار نفر در فاصله ژانویه ۱۹۷۸ (دی - بهمن) تا فوریه ۱۹۷۹ (بهمن - اسفند ۱۳۵۷) گردید (فوران، ۱۳۷۷: ۵۶۷).

فقط در چند روز آخر انقلاب بود که پادگان‌ها به دست مردم افتاد و انقلابیون با استفاده از سلاح‌های به‌دست‌آمده، توانستند با ارتش و گارد شاهنشاهی مقابله کنند.

۲.۲.۴ منابع فایده‌مندانه در انقلاب اسلامی

طبقه متوسط سنتی یعنی بازاریان پول و کالاهای مصرفی را در این انقلاب همچون انقلاب اسلامی تأمین می‌کردند؛ البته، برخی روحانیون و مراجع تقلید به علت امکان مالی که توسط مردم برای آنها فراهم بود، منافع فایده‌مندانه‌ای مانند کالاها و حمایت‌های مالی خود را دریغ نمی‌کردند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۵۰)؛ روشنفکران هم در این مورد نقش بسزایی داشتند؛ افرادی نظیر دکتر شریعتی با برپایی مراسم سخنرانی در حسینیه ارشاد خدمات ارزنده‌ای را در آگاهی‌بخشی و اطلاع‌رسانی و ایجاد تنفر و انزجار ملت از رژیم ارائه کرد؛ روشنفکران و روحانیون رده پایین‌تر با چاپ و نشر اعلامیه‌ها، بیانیه‌های رهبر انقلاب که در تبعید بود و همچنین نشر کتاب‌های ممنوعه، اقداماتی در این راستا انجام می‌دادند.

۳.۲.۴ منابع هنجاری در انقلاب اسلامی

در انقلاب اسلامی، روحانیون به عنوان بخش جدانشدنی فرهنگ شیعی، با در دست داشتن این نظام‌های معنایی در استخراج دیگر منابع مورد نیاز در بسیج منابع، از سایر طبقات و گروه‌های اجتماعی مانند بازاریان که منابع فایده‌مندانه را در اختیار داشتند، توانستند نقش مسلطی را ایفا کرده و با استفاده از منابع فرهنگی، ارزشی و غیرمادی حس یگانگی افراد و گروه‌ها را با ایدئولوژی جنبش تقویت کنند (سمتی، ۱۳۷۵: ۷۰).

۵. انواع بسیج در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۵ انواع بسیج در انقلاب مشروطه

۱.۱.۵ بسیج تدافعی در انقلاب مشروطه

تجار و بازرگانان وضعیت اقتصادی حاکم بر کشور را که دولت استعماری روسیه اداره می‌کرد، تهدیدی علیه منافع خود تلقی می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۱۳؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۵۳-۵۴؛ بهبهانی، ۱۳۸۷: ۱۱۸؛ آفاری، ۱۳۷۹: ۵۷). از سوی دیگر، قاجارها از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی در راستای به‌وجود آوردن حکومتی قدرتمند، می‌کوشیدند تا دیگر نهادهای غیردولتی را در جامعه از طریق اقدامات سرکوبگرانه محدود کنند. نهاد روحانیت

به عنوان تنها نهاد مستقل غیردولتی قدرتمند بود که حکومت می‌خواست از طریق اقداماتی سرکوبگرایانه از قدرت مضاعفش بکاهد (موسوی، ۱۳۸۶: ۹۷؛ زاهد، ۱۳۸۱: ۱۳۳). بنا به ادعای لمبتون، طرح‌های مختلفی همچون محدودکردن حق بست‌نشینی، کاستن از حوزه قضاوت‌های شرعی، اعمال نظارت‌های وقت و بی‌وقت بر درآمد اوقاف، کم‌کردن درآمد علما و گسترش نظام آموزشی دنیاگرایانه، اقداماتی بود که اعتراضات روحانیون را برانگیخته و به عنوان تهدیدی علیه خود، به بسیج تدافعی دست‌زدند (همان: ۱۳۳-۱۳۴؛ فوران، ۱۳۷۷: ۲۶۰).

۲.۱.۵ بسیج تهاجمی در انقلاب مشروطه

بازشدن فضای سیاسی و اجتماعی کشور پس از ترور ناصرالدین‌شاه، بحران اقتصادی به شکل تورم حاد، موفقیت انقلابیون در هجرت صغری، رقابت‌های دولت‌های استعمارگر به‌ویژه روسیه و انگلیس به علاوه رخداد وقایعی چون به‌چوب‌بستن تجار توسط حاکم تهران (کسروی، ۱۳۴۹: ۵۸-۵۹) و قتل سید عبدالحمید (همان: ۹۵-۹۹)، که به عنوان عواملی شتابزا در اختیار هسته بسیجگر قرار گرفت، از لحاظ وضعیت عینی و ذهنی برای رهبران جنبش و ملت، فرصت‌های مناسبی برای چالشگری با حکومت و برای طرح خواست‌هایی جدید (مانند عدالتخانه و مجلس شورا) فراهم کرد و به این ترتیب بسیج تهاجمی انقلابیون شکل گرفت.

۲.۵ انواع بسیج در انقلاب اسلامی

۱.۲.۵ بسیج تدافعی در انقلاب اسلامی

تعرض به منابع در دست گروه‌های انقلابی در سال ۱۳۵۳ با تشکیل حزب رستاخیز، که از انحلال دو حزب ایران نوین و حزب ملیون شکل گرفته بود، آغاز شد و مجموعه اقدامات این حزب در مرحله نخست، واکنش بدنه اقتصادی مخصوصاً بازاریان و خرده‌فروشان را برانگیخت (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۴۵-۶۴۶؛ فوران، ۱۳۷۷: ۵۵۴). از سوی دیگر،

دولت مستقیم و غیرمستقیم قدرت روحانیون را تضعیف می‌کرد و شاه را یک رهبر مترقی جلوه می‌داد و روحانیت را واپسگرایان قرون وسطایی می‌نامید، به جای تقویم هجری قمری و خورشیدی، تقویم شاهنشاهی را در ۲۵۳۵ (۱۳۵۵) برقرار کرد، ... چاپخانه‌های کتاب‌های دینی را بست، اداره املاک موقوفه را به دست گرفت، سازمان‌های دانشجویی

دینی را منحل کرد، قانون جدید حقوق خانواده را به تصویب رساند و سن زناشویی را بالا برد، از مسائل زناشویی حقوق بیشتری به زنان داد که با قوانین شریعت اسلامی سازگاری نداشت. دولت علاوه بر اینها، روحانیت مخالف را در معرض حملات مستقیم قرارداد و به توقیف، تبعید و شکنجه مخالفان اقدام کرد. در ۱۹۷۰ م/ ۱۳۴۹ ش آیت‌الله محمدرضا سعیدی تا سر حد مرگ شکنجه شد. در ۱۹۷۵ م/ ۱۳۵۴ ش آیت‌الله‌های سرشناس نظیر بهشتی، منتظری، قمی، شیرازی، زنجانی و روحانیان رده‌های پایین‌تر توقیف شدند (فوران، ۱۳۷۷: ۵۰۰؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۴۶-۵۴۷).

۲.۲.۵ بسیج تهاجمی در انقلاب اسلامی

در انقلاب اسلامی، گروه‌های انقلابی در واکنش به فرصت‌های پیش آمده، منابع خود را برای تحقق مطالباتی که پیش از آن به عنوان حقشان تلقی نمی‌شد، بسیج کردند. بازشدن فضای سیاسی و اجتماعی کشور از طریق اقدامات تسهیل‌گرایانه دولت و دربار، موفقیت انقلابیون در برخی کنش‌های انقلابی همچون برپایی تظاهرات مسالمت‌جویانه، به علاوه رخ دادن وقایعی همچون حادثه آتش‌سوزی سینما رکس آبادان، واقعه ۱۷ شهریور یا همان جمعه سیاه و رهبری بلامنازع، فراگیر و کاریزماتیک امام (ره) که به عنوان عواملی شتابزا در اختیار هسته بسیجگر قرار گرفت، از لحاظ وضعیت عینی و ذهنی برای رهبران جنبش و ملت فرصت‌های مناسبی برای چالشگری با حکومت و برای طرح خواست‌هایی جدید (همچون سرنگونی رژیم پهلوی و برپایی نظام جمهوری اسلامی) ارزیابی شد و به این ترتیب بسیج تهاجمی انقلابیون شکل گرفت.

۶. فرصت / تهدید در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۶ فرصت / تهدید در انقلاب مشروطه

- باز شدن فضای سیاسی و اجتماعی کشور از سال ۱۲۷۵ با کشته شدن ناصرالدین شاه و آغاز پادشاهی مظفرالدین شاه (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۹۶)؛

- بحران اقتصادی به شکل تورم حاد از اوایل سال ۱۲۸۴: افزایش سریع قیمت مواد غذایی مورد نیاز در سه ماهه اول سال ۱۲۸۴ شدت نارضایتی‌ها را در جامعه دوچندان کرد (همان: ۱۰۴)؛

- موفقیت انقلابیون در نخستین مرحله بسیجگری‌شان در هجرت صغری (معمار، ۱۳۸۶: ۲۱۲-۲۱۸)؛

– رقابت‌های دولت‌های استعمارگر به‌ویژه روسیه و انگلیس در استیلا هرچه بیشتر بر ایران (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۱۴-۱۱۵؛ فوران، ۱۳۷۷: ۲۸۳).

۲.۶ فرصت / تهدید در انقلاب اسلامی

در سال‌های پایانی عمر رژیم شاهنشاهی دو بحران فرصت‌ساز برای انقلابیون عبارت بود از:

۱.۲.۶ بحران اقتصادی به شکل تورم حاد

تورم در ایران، که در نیمه دوم ۱۳۴۰ تقریباً در اقتصاد ایران به صفر رسیده بود، دوباره به ترتیب در سال‌های ۱۳۵۳، ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ به ۱۲۶، ۱۶۰ و ۱۹۰ رسید. البته، این تورم در مورد کالاهای ضروری مانند مواد غذایی و مسکن، به‌ویژه در شهرها چشمگیرتر بود (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۱۳).

۲.۲.۶ بحران نهادی ناشی از اعمال فشارهای خارجی

هم‌زمان با بحران اقتصادی در کشور، دولت‌ها و سازمان‌های خارجی نیز که داعیه حکومت دموکراسی را داشتند، شاه را در فشار قراردادند تا سیاست‌های سرکوبگرانه‌اش را تا حدود زیادی کاهش دهد (همان: ۶۱۵). از حیث داخلی هم،

مرگ سیاستمداران واقع‌گراتر و باتجربه‌تر – از جمله علم، علاء، اقبال، ساعد، حکیمی، بیات، سید ضیاء، قوام، سهیلی و فضل‌الله زاهدی – باعث شد تا حلقه مشاوران شاه به گروه کوچکی از بله‌قربان‌گوه‌های جوان تبدیل شود (همان: ۶۱۸).

۷. سرکوب / تسهیل در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۷ سرکوب / تسهیل در انقلاب مشروطه

با شروع فرآیند بسیج از سوی انقلابیون، شاه پس از شنیدن درخواست‌های آنها اعلام کرد به متحصنان اطلاع‌دهند که مطالبات آنان را می‌پذیرد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۱۲۲)، اما صدراعظم وقت هرگز حاضر به اجراکردن مطالبات نشد و کوشید تا ضمن ایجاد تفرقه میان رهبران و ملت، همچنین اعلام حکومت نظامی و زندانی و تبعیدکردن برخی از شخصیت‌های بسیجگر، جامعه را از وضعیت انقلابی خارج کند (کسروی، ۱۳۴۹: ۶۸-۷۲). سرکوب مجدد از سوی نیروهای دولتی طی سه روز در مسجد جامع موجب شد تا رهبران

دینی جنبش تصمیم به مهاجرت کبری گرفته و ملت هم به سفارتخانه انگلیس پناهنده شوند و با ارتقای مطالبات خویش، صریحاً خواهان مشروطه‌شدن نظام استبدادی با برپایی مجلس شورای ملی شوند. در این ایام، حاکمیت و دستگاه سرکوب در نحوه کنترل بسیج‌شدگان دچار اختلاف و چندگانگی شدند که موجب ضعف دستگاه سرکوب شد (معمار، ۱۳۸۶: ۲۲۹). ناکارآمدی دستگاه سرکوب در تحصن ۱۴ هزار نفری سفارت انگلیس هم به وضوح قابل رؤیت است (کسروی، ۱۳۴۹: ۱۱۳؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۲۹۸). واکنش‌های مظفردالدین شاه در مقابل مشروطه‌خواهان تا حد زیادی فرآیند بسیجگری و کنش جمعی مشروطه‌خواهان را تسهیل کرد و موجب ناکارآمدی دستگاه سرکوب گردید (خلیلی، ۱۳۷۸: ۸۴-۸۷). تحت این شرایط بود که مظفردالدین شاه، صدراعظم وقت، عین‌الدوله، را برکنار کرد و سپس فرمان تأسیس مجلس شورای ملی را در مرداد ۱۲۸۵ ش پس از یک ماه تحصن مشروطه‌خواهان در سفارتخانه انگلیس صادر کرد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۳۱۰؛ کسروی، ۱۳۴۹: ۱۱۸).

۲.۷ سرکوب / تسهیل در انقلاب اسلامی

واکنش دولت شاه در برابر رویدادهای سال ۱۳۵۷ آمیزه‌ای از سرکوب و امتیازدهی بود. اتخاذ سیاست‌های دوگانه رژیم پس از انتشار مقاله رشیدی مطلق در ۱۷ دی که زنجیره‌های چهل‌ها را در اکثر شهرهای ایران رقم زد، بیانگر اتخاذ سیاست‌های سرکوب / تسهیل رژیم است (آبرهامیان، ۱۳۷۷: ۶۲۷).

رژیم برخی از سیاست‌ها را که موجب خشم بازار و روحانیون میانه‌رو شده بود کنار گذاشت. جنگ ضد تورمی علیه تاجران جزء را پایان داد، تیم‌های بازرسی بدنام را منحل کرد...؛ نمایش فیلم‌های مستهجن را ممنوع ساخت؛ وعده داد که مدرسه فیضیه را باز کند؛ و به ۱۸۴ روزنامه‌نگار اجازه داد متن یک نامه سرگشاده انتقادی را چاپ کنند (همان: ۶۲۷-۶۲۸).

مجموعه اقدامات تسهیل‌گرایانه رژیم در ۱۳۵۷/۶/۵ با روی کار آمدن دولت آشتی‌ملی توسط جعفر شریف‌امامی کامل شد. هرچند اقدامات دولت آشتی‌ملی، طی فاصله زمانی اش از تاریخ ۱۳۵۷/۶/۵ تا ۱۳۵۷/۸/۱۴ که دولت نظامی از هاری به سر کار آمد، بیشتر تسهیل بود تا سرکوب، اما در این دوره آمیزه‌ای از هر دو به نفع تسهیل بود. البته، از واقعه میدان ژاله (میدان شهدای فعلی) که در ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ رخ داد، به هیچ وجه نمی‌توان چشم‌پوشی کرد.

شاه پس از روی کار آوردن دولت نظامی از هاری، در راستای ایجاد رعب و وحشت، شش پست وزارت را به چند افسر عالی رتبه نظامی واگذار کرد. وزیر جدید کار، ارتشبد غلامعلی اویسی، بی درنگ در خوزستان حکومت نظامی برقرار ساخت، اعضای کمیته اعتصاب منتخب کارگران پالایشگاه را دستگیر کرد و تهدید کرد کارگرانی که بر سر کارهای خود بازنگردند، اخراج خواهند شد (همان: ۶۳۹-۶۴۰).

بختیار که هر روز اوضاع را خارج از کنترل خود می دید، در کنار سیاست‌های تسهیل گرایانه‌اش، از سرکوبگری هم غافل نشد. وی با لحنی تهدیدآمیز گفته بود چنانچه مخالفان بخواهند برای برقراری حکومت مشروطه‌اش مانع ایجاد کنند، ارتش از الگوی شیلی پیروی می کند و دیکتاتوری نظامی خشن و سرکوبگری به وجود خواهد آورد (همان: ۶۴۸). مهم ترین اقدام سرکوبگریانه‌اش در طول ۳۷ روز نخست وزیری‌اش، بستن فرودگاه‌های کشور برای ممانعت از ورود امام بود که در ۷ و ۸ بهمن، در جریان اعتراض به بسته شدن فرودگاه، ۲۸ نفر کشته شدند (ونس، ۱۳۶۲: ۴۷؛ حسینیان، ۱۳۸۵: ۷۹۲-۷۹۵).

۸. تحلیل وضعیت قدرت در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۸ وضعیت قدرت در انقلاب مشروطه

۱.۱.۸ وضعیت قدرت روحانیت در انقلاب مشروطه

لمبتون وضعیت یا موقعیت آنان را به درستی در آن روزها این گونه بیان می کند:

ارتباط طبقات مذهبی با طبقات تجار نزدیک و متضمن منافع دوجانبه بود. تجار نیاز به خدمات علما به علت تأثیر آنان در بازار و بر جمعیت به طور کلی لازم بود. یک فراخوان از جانب رهبر مذهبی می توانست، همان طور که در مورد تنباکو در سال ۱۸۹۱ اعمال شد، بازار را ببندد و یا نوعی از کالا را تحریم کند (لمبتون، ۱۳۴۵: ۴۹).

لذا،

در جامعه‌ای که نه احزاب سیاسی وجود داشت و نه می توانست وجود داشته باشد و نه شرایطی برای تشکیل احزاب و دسته‌جات فراهم بود، روحانیون با نفوذ و اقتدار بیش از حدی که در دوره قاجار به دست آورده بودند، عملاً تنها جریانی بودند که می توانستند نقش اپوزسیون حکومت را به خود اختصاص دهند (آجودانی، ۱۳۸۲: ۱۰۱-۱۰۲).

۲.۱.۸ وضعیت قدرت تجار در انقلاب مشروطه

تجار و بازرگانان در این دوره به علت سرمایه زیاد و نقدینگی فراوانی که در اختیار داشتند، علاوه بر تأمین کالاهای مورد نیاز، کار بانک و بانکداری را برای حکومت و مردم عهده‌دار بودند، نفوذ و قدرت خاصی در جامعه داشتند (انصاری و کرمانی، ۱۳۸۰: ۱۶). علاوه بر قدرت اقتصادی و اجتماعی که به واسطه همکاری با حکومت به دست آورده بودند، نزدیکی این گروه به روحانیت، قدرت و نفوذ اجتماعی را هم به آنها افزود.

۳.۱.۸ وضعیت قدرت روشنفکران در انقلاب مشروطه

روشنفکران در انقلاب مشروطیت در مبارزه با دو دشمن عقب‌ماندگی کشور یعنی استبداد و استعمار، به سراغ علما رفتند، البته پایگاه‌های مردمی اندکی پشتیبان آنها بودند؛ لذا با همسو کردن مطالباتشان با مطالبات روحانیت و علما، در این مبارزه با آنها ائتلاف کردند (اکبرزاده، ۱۳۸۰: ۴۱).

اما با همه این موارد، از قدرت بیدارگری آنها در سطوح مختلف لایه‌های جامعه خواب‌آلوده آن روزگاران نمی‌توان غفلت کرد. چنانچه تجار پشتوانه‌های مالی انقلاب بوده و موتور اقتصادی انقلاب در دست آنها بود، روشنفکران پشتوانه‌های فکری و فرهنگی نهضت و یا به تعبیر دیگر، موتور ایدئولوژیکی انقلاب را به حرکت درمی‌آوردند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۳۲۲).

۲.۸ وضعیت قدرت در انقلاب اسلامی

با توجه به تحقیقات و پژوهش‌های تحلیلی و تاریخی درباره حکومت پهلوی دوم، به نظر اکثر پژوهشگران، ساخت قدرت در این دوره شخصی بوده است. حلقه داخلی قدرت در زمان محمدرضا شاه از میان نخبگان اعضای خانواده سلطنتی، درباریان، رهبران نظامی و امنیتی، اعضای رده بالای مجالس سنا و شورا، وزراء، معاونان وزیران و اعضای رده بالای تجاری و حرفه‌ای ساخته می‌شدند (نوروزی، ۱۳۷۵: ۱۸۰-۱۸۱).

از سوی دیگر، ادوات نظامی در دست رژیم برای دشمن خارجی و نه برای ناآرامی‌های داخلی فراهم شده بود (استمیل، ۱۳۷۷: ۱۹۰). بنابراین، قدرت نظامی شاه یعنی ارتش توان مقابله با ناآرامی‌های داخلی را نداشت. گروه‌های تحت رهبری امام برخلاف رژیم و شاه از قدرت فراوانی برخوردار بودند. اگرچه مخالفان رژیم قدرت سیاسی نداشتند، در مقابل از

قدرت اجتماعی یعنی حمایت مردمی فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند. ناکارآمدی ارتش در سرکوب انقلابیون، بیعت نظامیان با رهبری انقلاب، حضور و پیوستن افسران ارتش در مراحل نهایی پیروزی انقلاب همگی بیانگر قدرت فراگیر انقلابیون در مقابل رژیم است.

۹. شکل‌های کنش جمعی در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی

۱.۹ کنش‌های جمعی در انقلاب مشروطه

۱.۱.۹ کنش جمعی رقابتی در انقلاب مشروطه

با نگاهی به طرح درخواست‌ها و مطالبات مشروطه‌خواهان، می‌توانیم با اشاره به مواردی، کنش جمعی تحصن در عبدالعظیم را یک کنش جمعی رقابتی به حساب بیاوریم؛ به عنوان مثال، یکی از مهم‌ترین خواسته‌های مشروطه‌خواهان «برداشتن مسیو نوز از سر گمرک و مالیه» بود (کسروی، ۱۳۴۹: ۶۷). تجار وجود مسیو نوز را بر سر گمرکات و همچنین اختیارداری وی را در امور اقتصادی و تجاری بر نمی‌تابیدند و مسیو نوز بلژیکی و دیگر خارجیانی را که بر ساختار اقتصادی کشور استیلا داشتند، به عنوان رقیب خود تلقی می‌کردند (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۱۵؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۴۶: ۵۴).

۲.۱.۹ کنش جمعی واکنشی در انقلاب مشروطه

روحانیت در طول دوره قاجار پیوسته از حکومت دور شده و در مقابل آن موضع می‌گرفتند. این امر با شروع روند نوسازی غربی شدت یافت و روحانیت را به صورت یک گروه اپوزیسیون در مقابل دولت‌های مستبد قاجاری قرارداد. مهم‌ترین عامل این مخالفت، ظلم فزاینده و فساد حکومتی دستگاه حاکمه بود که روحانیون این موارد را خلاف شرع مقدس پنداشته و با آن مبارزه می‌کردند. همچنین، عامل مهم دیگر آن بود که با شروع نوسازی غربی، حقوق متعارف روحانیت مورد تعرض قرار گرفت و به همین مناسبت آنان از خود واکنش نشان می‌دادند (فوران، ۱۳۷۷: ۲۶۰).

۳.۱.۹ کنش جمعی ابتکاری در انقلاب مشروطه

کنش ابتکاری کنشی است که درخواست نویی را مطرح می‌کند. می‌توان درخواست عدالتخانه در حرم حضرت عبدالعظیم (ع) و مطالبه مجلس شورای ملی یا مشروطه‌شدن نظام استبدادی را در سفارت بریتانیا به عنوان ادعایی جدید در نظر گرفت که تا قبل از این

تاریخ به هیچ وجه مطرح نبوده است. حال پرسش اساسی آن است که کنش جمعی ابتکاری مشروطه خواهان در به دست آوردن عدالتخانه و در نهایت مجلس شورای ملی در قالب کدام یک از اشکال کنش جمعی صورت پذیرفت؟ همان طور که پیش از این اشاره شد، کنش جمعی ابتکاری انقلابیون در شکل یا قالب مهاجرت و بست نشینی انجام گرفت و به واسطه ابزار بست نشینی مدعای جدید به وقوع پیوست (کسروی، ۱۳۴۹: ۱۰۷).

۲.۹ انواع کنش های جمعی در انقلاب اسلامی

در این انقلاب دو نوع کنش جمعی واکنشی و کنش جمعی ابتکاری توسط گروه های مختلف انقلابی صورت گرفت. تعرض به منافع گروه های انقلابی از سال ۱۳۵۳ با تشکیل حزب رستاخیز، که از انحلال دو حزب ایران نوین و حزب ملیون شکل گرفته بود، آغاز شد. آنچه مشخص است، رژیم حمله گسترده و هم زمانی از طریق حزب رستاخیز علیه مذهب و قدرت روحانیت آغاز کرد و قصد داشت مذهب را به حاشیه براند. روحانیون و علما در برابر این اقدامات سکوت اختیار نکردند و واکنش های تندی را علیه سیاست های رژیم آغاز کردند. از دیدگاه امام خمینی (ره)، این حزب نه تنها حقوق فردی، آزادی های مندرج در قانون اساسی و حقوق بین المللی را زیر پا می گذاشت، بلکه می خواست اسلام را نابود کند، کشاورزی را از بین ببرد، منابع کشور را برای خرید سلاح های بی فایده هدر دهد و کشور را به سود امپریالیسم امریکا تاراج کند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۴۷-۶۴۸).

آنچه مشخص است، شاه قدرتش را صرفاً به نهادهای نظامی و پشتیبانش تقسیم کرده بود و روشنفکران مستقل در تصمیم گیری های سیاسی جایگاهی نداشتند. علاوه بر نبود جایگاه برای آنها، شاه کوشید تا تمامی فعالیت ها و حضور آنها را در غالب حزب رستاخیز به عنوان تنها صدای ملت محدود سازد که البته این حزب هم کاملاً فرمایشی و در دست وی بود (فوران، ۱۳۷۷: ۵۵۳).

اما به غیر از کنش جمعی و واکنشی در این انقلاب، نوع دیگر کنش جمعی که مورد مشاهده است، کنش جمعی ابتکاری است. چنانچه مطالبات انقلابیون را به دو بخش سلبی و ایجابی تقسیم کنیم، آنها در بخش سلبی در واکنش به تصمیم های رژیم، خواهان براندازی یا سرنگونی شاه و رژیم سلطنتی بودند، اما در بخش ایجابی مطالبات، آنها خواهان برپایی جمهوری اسلامی بودند. در کنش جمعی ابتکاری، گروه های انقلابی ادعاهایی را در مورد منابعی مطرح می کنند که پیش از این حق آنها قلمداد نمی شده است (تیلور، ۱۳۸۸: ۱۲۵).

۱۰. نتیجه گیری

در پژوهش حاضر، فرآیند بسیج در دو انقلاب اسلامی و مشروطه با استفاده از مدل نظری بسیج چارلز تیلی با هم مقایسه شد. در این مطالعه تطبیقی، از مفاهیمی نظری همچون منافع، سازمان، بسیج منابع، انواع منابع، انواع بسیج، سرکوب، تسهیل، فرصت، تهدید، کنش جمعی و انواع استفاده گردید. در این مقاله، محققان بنا بر اصول روش شناختی و نظریه مورد استفاده، تا حد امکان کوشیدند بر اصول مذکور مقید بوده تا نه تنها به هدف اصلی این پژوهش که مقایسه این دو رخداد عظیم تاریخ ایران است برسند، بلکه از خلال این تحقیق نقصان‌های نظری و روشی مدل نظری تیلی را هم بیان کنند. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد اهم تفاوت‌های این دو انقلاب در ایدئولوژی بسیج و رهبری این دو انقلاب و اصلی‌ترین تشابهات دو انقلاب در وضعیت سرکوب/ تسهیل انقلابیون توسط حکومت و همچنین وضعیت قدرتمند گروه‌های انقلابی در برابر وضعیت ضعیف حکومت‌های قاجاری و پهلوی دوم خلاصه می‌شود. جدول حاضر تفاوت‌ها و تشابهات دو انقلاب را به صورت شماتیک بیان می‌کند:

جدول ۱. تحلیل مقایسه‌ای بسیج منابع انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی ایران

ردیف	متغیر	انقلاب	
		مشروطه	اسلامی
۱	چالشگران	علما و روحانیت، تجار، روشنفکران	علما و روحانیت، تجار، روشنفکران، طبقه متوسط جدید و کارگران صنعتی
۲	منافع	صنعتی، گروهی و شخصی	گروهی و عمومی
۳	منابع	فایده‌مندان و هنجاری	اجبارگرایانه و هنجاری
۴	سازمان	فعالیت‌های کمی و کیفی محدود در تهران	افزایش فعالیت‌های سازمان‌یافته در تهران و دیگر کلان‌شهرها
۵	بسیج	تدافعی و تهاجمی	تدافعی و تهاجمی
۶	سرکوب/ تسهیل	ترکیبی از هر دو مؤلفه	ترکیبی از هر دو مؤلفه
۷	فرصت/ تهدید	ترکیبی از هر دو مؤلفه متأثر از شرایط داخلی و خارجی	ترکیبی از هر دو مؤلفه متأثر از شرایط داخلی و خارجی
۸	قدرت	وضعیت قدرتمند انقلابیون در مقابل موقعیت ضعیف حکومت	وضعیت قدرتمند انقلابیون در مقابل موقعیت ضعیف حکومت
۹	کنش جمعی	واکنشی و ابتکاری	واکنشی و ابتکاری

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی و لیلایی، تهران: نی.
- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۲). *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹). *انقلاب مشروطه ایران (۱۹۱۱-۱۹۰۶)*، ترجمه رضا رضایی، تهران: بیستون.
- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره (۱۳۶۱). *پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی)*، تهران: گستره.
- استمیل، جان. دی (۱۳۷۷). *درون انقلاب ایران*، ترجمه دکتر منوچهر شجاعی، تهران: مؤسسه رسا.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*، تهران: زمینه.
- اکبرزاده، فریدون (۱۳۸۰). *تقش رهبری در نهضت مشروطه، ملی‌نفت و انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- امجدی، جلیل (۱۳۸۳). *تاریخ شفاهی گروه‌های مبارز هفت‌گانه*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- انصاری رنانی، قاسم و قنبرعلی کرمانی (۱۳۸۰). *تجارت در دوره قاجاریه*، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- بازرگان، مهدی (۱۳۶۳). *انقلاب در دو حرکت*، تهران: نهضت آزادی.
- براتی، اکبر (۱۳۷۵). *خاطرات اکبر براتی*، تهران: دفتر ادبیات انقلاب اسلامی.
- بشیری، حسین (۱۳۸۲). *انقلاب و بسیج سیاسی*، تهران: دانشگاه تهران.
- بهبهانی، شهریار (۱۳۸۷). *زندگی سیاسی و اجتماعی سید عبدالله بهبهانی از رهبران مشروطیت*، تهران: امید فردا.
- پناهی، محمدحسین (۱۳۸۹). *نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرآیند و پیامدها*، تهران: سمت.
- تاریخچه گروه‌های تشکیل‌دهنده سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی (۱۳۶۰). ج ۱، تهران: انتشارات سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی.
- تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۳). *از جنبش عدالت‌خواهی تا مشروطیت در «مشروطه‌خواهی ایرانیان»*، ج ۱، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران (باز).
- تیلور، استن (۱۳۸۸). *انقلاب‌ها و علوم اجتماعی*، ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: دانشگاه شاهد.
- تیلی، چارلز (۱۳۸۵). *از بسیج تا انقلاب*، ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۱). *جریان و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)* (از روی کارآمدن محمدرضاشاه تا پیروزی انقلاب اسلامی)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حسینیان، روح‌الله (۱۳۸۵). *یک سال مبارزه برای سرنگونی رژیم شاه (بهمن ۱۳۵۶ تا بهمن ۱۳۵۷)*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خلیلی، محسن (۱۳۷۸). «پادشاه ناتوان و پیروزی انقلاب مشروطیت، نگاهی به شخصیت مظفرالدین‌شاه قاجار»، مجموعه مقالات نهضت مشروطیت ایران، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

- دائرةالمعارف اسلامی (۱۳۷۹). ج ۲، تهران: سوره مهر، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۱). *حیات یحیی*، تهران: فردوسی.
- رائین، اسماعیل (۱۳۴۵). *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: زوار.
- رضوانی، محمداسماعیل (۱۳۶۲). *انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: علمی و فرهنگی.
- زاهد، سعید (۱۳۸۱). *جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران*، تهران: سروش و کتاب طه.
- سعیدی، مهدی (۱۳۸۵). *سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی (از تأسیس تا انحلال ۱۳۵۸-۱۳۶۵)*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- سمتی، هادی (۱۳۷۵). «نظریه بسیج منابع و انقلاب اسلامی ایران»، *مجله دانشکده و حقوق علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ش ۳۵.
- سید ناصری، حمیدرضا و امیررضا ستوده (۱۳۷۸). *پاره‌ای از خورشیدگفته‌ها و ناگفته‌ها از زندگی استاد مطهری*، تهران: ذکر.
- شعبان، ولی‌الله (۱۳۸۲). «بررسی روند بسیج سیاسی در انقلاب اسلامی ایران و روسیه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی (مطابق با ۱۷۹ شمس) تا انقلاب*، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کرباسچی، غلامرضا (۱۳۷۱). *هفت‌هزار روز تاریخ و انقلاب اسلامی*، تهران: بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۴۶). *تاریخ بیداری ایرانیان*، به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کسروی، احمد (۱۳۴۹). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
- کشاورز، عباس و احسان فرهادی (۱۳۹۰). *بسیج در انقلاب مشروطه ایران*، تهران: میزان.
- لطفی، لطفعلی (۱۳۸۲). *جامعه‌شناسی احزاب شماره ۱۴ سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی*، قم: تحسین.
- لمبتون، آن کترین سواين فورد (۱۳۴۵). *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه اسماعیل رایین، تهران: زوار.
- مارتین، ونسا (۱۳۸۲). «حوادث و رخدادها»، *مجموعه مقالات ایرانیکا*، تألیف گروه نویسندگان، ترجمه پیمان متین، تهران: امیرکبیر.
- محیط مافی، هاشم (۱۳۶۳). *مقدمات مشروطیت*، به کوشش جواد تفرشی و جواد جان فدا، تهران: علمی.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۶۳). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: علمی.
- منصوری، جواد (۱۳۷۸). *تاریخ قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- موسوی، محمد (۱۳۸۶). *دین و دولت در ایران معاصر*، قزوین: حدیث امروز.
- نوروزی، نصرالله (۱۳۷۵). «ساخت قدرت شخصی و فروپاشی حکومت پهلوی»، *راهبرد*، ش ۹.
- ونس، سایروس (۱۳۶۲). *نقش آمریکا در ایران*، ترجمه محمود طلوعی، تهران: هفته.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۰). *تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نی.

